

Trei însemnări despre comunism, anticomunism și responsabilitate

■ MIHAIL RADU SOLCAN

[University of Bucharest]

Abstract

These are three loosely connected philosophical notes. The first note starts with a reflection on the idea that bad people (on top) defiled the communist ideal. The argument is that the descriptive phrase „the communist ideal” cannot logically fulfil the uniqueness claim (and, in a coherent way, the universal claim) for its denotation. This leaves a large space for (good or bad) people’s responsibility. The second note makes a distinction between an anticommunism focused on a conspiracy theory and an anticommunism focused on an institutional criticism of communism. It argues that this distinction casts doubts on the usual division in political analysis between left and right. The third text notes the practical impossibility of a complete legal or ethical trial of communism according to usual standards of justice. The only solution would be a Raskolnikov-like awakening in the consciousness of the potential defendants. This situation, at least in Romania, seems to solidify a right inflamed by bold rhetoric and a left unable to look critically at the past.

Keywords

communist ideal; Paradoxes of communism; anticommunism; communism process

Idealul comun(ist)

Față de idealul comunist oamenii își manifestă îndeobște pasiunile. Unii îl urăsc cu putere. Altora le este indiferent. Pentru alții este ceva luminos. Unora li se pare ridicol, altora sfânt și așa mai departe.

Cred că multora nici nu le este clar despre ce-i vorba. Un stat totalitar diabolic? O societate fără stat și fără clase? Un fel de falanster? Nu există, de fapt, un răspuns precis la această întrebare. Singurul mod de a răspunde ar fi acela de a face o istorie a diverselor concepții despre idealul comunist. Nu îmi propun să fac aici așa ceva.

Îmi propun doar să examinez propoziția „Idealul comunist a fost bun, oamenii care l-au slujit au fost răi”. N-aș putea da trimeri la sursele acestei propoziții. O căutare pe Internet nu furnizează nici ea vreun rezultat. Nu este important însă dacă propoziția este reală. Ea exprimă aproximativ puncte de vedere răspândite. Adesea explicația căderii sistemului comunist este că idealul era bun, dar inaplicabil practic. Alții susțin, cu oarecare nostalgie, că un ideal frumos a fost întinat de conducători răi. Chiar și-n timpul comunismului se vorbea despre nevoia de a crea un om nou, ca și cum cel vechi era prea rău ca să dea viață luminosului ideal.

Să-i zicem propoziției de mai sus propoziția I (de la „Idealul...”). Propoziția aceasta conține dificilii termeni

„bun-rău”, inevitabili într-un asemenea context. Am să folosesc însă o strategie la care se recurge adesea în filosofie: voi pune tacit în paranteze acești termeni. Voi ignora dificultățile considerabile legate de folosirea lor.

Să încercăm să ne formulăm două întrebări simple: în ce condiții ar putea fi adevărată propoziția I și în ce condiții ar fi neadevărată (falsă sau poate lipsită de sens)? Dacă adoptăm o versiune a teoriei adevărului-corespondență, propoziția I este adevărată dacă lucrurile chiar așa stau în realitate: idealul comunist a fost bun, dar a fost trădat de oamenii care l-au slujit.

Cu mult mai interesante sunt condițiile care fac propoziția I falsă. O primă situație în care propoziția ar fi falsă este cea în care în realitate idealul a fost bun și oamenii care l-au slujit au fost buni. Problema în acest caz nu este atâta dacă avem temeiuri să credem că oamenii care au slujit comunismul au fost buni, cât aceea a confruntării cu situația reală din 1989. Sistemul comunist a cunoscut atunci un colaps. Dacă idealul era bun și oamenii care l-au slujit au fost atât de buni, atunci ar trebui să-i diabolizăm pe cei care au contribuit la prăbușirea comunismului. Ei sunt cei care au distrus ceva bun. Acest mod de a vedea lucrurile cred că este extrem de implauzibil și trebuie să ne îndreptăm privirea în altă direcție, către ideal ca atare.

Idealul comunist era luminos doar în lozincile propagandei. În fapt era ceva foarte nebulos. De aici și dificultatea, la prima vedere, de a merge pe pista că idealul ca atare era rău.

Ce ar fi rău dacă o comunitate își pune în comun bunuri materiale sau intelectuale? Sau dacă o persoană lasă liber accesul la un bun pe care l-a creat sau l-a dobândit? Din dificultatea de a găsi ceva rău în asemenea acțiuni decurge aparenta dificultate de a concepe ideea că idealul comunist ca atare este rău.

Dar dacă o persoană nu vrea să lase accesul liber la un bun pe care l-a creat? Trebuie oare să exercităm presiuni morale asupra ei pentru ca să permită accesul la bunul respectiv? Poate persoana respectivă are alte idealuri în viață. Aici proiectul comunist se distinge printr-o perspectivă clară, printr-un metaideal.

Propoziția I are o presuposiție legată de metaidealul comunist. Metaidealul nu a fost niciodată formulat explicit. El este însă foarte important în economia discuției noastre. Pe scurt, metaidealul comunist nu admitea alte idealuri ca fiind la fel de legitime. Este suficient să aruncăm și cea mai fugară privire prin uriașa acumulare de propagandă comunistă care este depozitată prin biblioteci pentru a vedea că nu există nici cea mai vagă intenție de a accepta, altfel decât din rațiuni tactice, alte idealuri decât cel comunist.

Dacă nu admiti alte idealuri decât pe al tău, consecința este una tulburătoare. Oricât ar fi de nebulos idealul tău, mai devreme sau mai târziu trebuie să specifici dacă o acțiune sau alta este acceptabilă sau nu prin prisma idealului tău. Dacă ar fi mai multe acțiuni concurente, ar putea exista cel puțin o acțiune x a cărei acceptabilitate ar fi putea fi lăsată pe seama altui ideal.

Nu m-aș grăbi să spun că marea dificultate a asumării unui singur ideal ar fi aceea că indivizii n-ar putea avea fiecare idealul lor. Cum să arăt că lucrul acesta ar fi rău? Ar trebui să postulez pur și simplu că este bine să existe o pluralitate de idealuri. Tentativa aceasta ar fi la fel de arbitrară însă ca și aceea de a spune că am identificat cumva idealul unic.

Într-o lume plină de pasiuni există, de altfel, puțin loc pentru logică. Postularea plină de entuziasm a unei teze sau a alteia pare a fi strategia proprie lumii răscolite de pasiuni.

Poate totuși logica să ne fie de vreun folos? În mod direct, nu; nu ne poate arăta care este alegerea potrivită. Ne poate arăta însă care sunt consecințele ce decurg dintr-o opțiune sau alta. Am să-ncerc să demonstrez că lucrul acesta nu-i deloc lipsit de interes.

Metaidealul presupus tacit este deci acela că idealul comunist este singurul ideal valabil. Metaidealul restrânge foarte mult aria opțiunilor posibile în zona idealului ca atare.

Dacă idealul comunist rămâne unul nebulos, atunci nici acțiunea politică animată de acest ideal n-are cum să fie clară și previzibilă. Ea este, prin forța lucrurilor, arbitrară. Este rodul capriciilor celor care iau deciziile.

Dacă idealul este scos din starea sa de nebulozitate, atunci trebuie să aspire la completitudine. Fiecare acțiune a oricărui individ posibil trebuie să poată fi evaluată prin prisma idealului. Dacă ar fi acțiuni care scapă acestei cuprinderi, atunci zona respectivă ar rămâne nebuloasă. Or, am presupus că idealul este lipsit de neclarități. Evident, dacă n-ar aspira să fie unicul ideal, n-ar fi condamnat să aspire la completitudine.

Oricine este familiarizat cu studiul sistemelor logice știe că ne lovim de mari probleme în cazul în care un sistem suficient de complex încercăm să-l facem și complet (în sensul că este în măsură să captureze toate adevărurile dintr-un anumit domeniu). Este imposibil ca sistemele suficient de complexe să fie în același timp coerente (non-contradictorii) și complete. Ideea aceasta cred că are o mare importanță pentru discuția noastră¹.

Odată complet clarificat, idealul comunist poate să fie plasat, ca să spun așa, în două stări. Poate să fie complet înghețat, să nu fie supus schimbării. Poate, din când în când, să sufere schimbări.

Este însă posibilă înghețarea idealului? Ca să fie reală, înghețarea ar trebui să-nsemne și înghețarea întregii lumi din jur. Să zicem că, din punct de vedere comunist, n-ar fi recomandabil să bem alcool. Partidul comunist duce desigur, din când în când, o campanie pentru eliminarea consumului de alcool. Ce se întâmplă dacă se inventează însă o băutură nouă care dă stări necunoscute până atunci? Din pricina aspirației la completitudine a idealului, apare o dilemă: fie băutura este interzisă, fie este examinată problema atitudinii comuniste față de noua băutură. Strategia interzicerii băuturii pare mai potrivită cu ideea înghețării idealului. Pare, dar nu este așa. Distrugerea noii băuturi este implicit o atitudine. Cum băutura ar fi putut fi și acceptată, este chiar vorba de o completare (deci o modificare) a idealului. Altfel, dacă băutura nu este interzisă, problema extinderii idealului trebuie pusă în mod explicit.

Singura opțiune posibilă rămâne atunci operarea unei schimbări în ideal. În aparență, nu pare să survină cine știe ce dificultate. În fond, este vorba de o simplă extindere a idealului – pentru a ști dacă este bine ca un comunist să consume sau nu noua băutură. De fapt, chestiunea este mult mai complicată.

Noua băutură, pentru că dă stări psihice necunoscute până atunci, presupune o alegere. În virtutea cărui ideal să fie făcută însă această alegere? Aici comuniștii aveau un răspuns. Idealul comunist este „o călăuză în acțiune”. Înțelesul ideii nu poate fi altul decât acela că idealul comunist conține și criteriile pentru propria sa modificare. Modul în care este operată această modificare nu poate fi însă unul pur mecanic, ca să spun așa. Băutura era complet necunoscută și dă stări psihice absolut noi. Criteriile pe care le oferă idealul n-au cum să fie precise, în acest caz. Orice decizie de extindere se va baza pe evoluția gusturilor persoanelor care iau decizia.

O chestiune de gust! O asemenea decizie nu poate fi decât una arbitrară. Iar din pricina metaidealului de a nu avea decât un singur ideal, comuniștii nu pot să se dividă în comuniști consumatori ai noii băuturi și comuniști care nu consumă noua băutură. Ar însemna să aibă două idealuri distincte. Diferența ar putea să

---

¹ Am încercat în altă parte să discut detaliile acestei idei. A se vedea cartea mea *Freedom, Minds, and Institutions* (București; Editura Universității din București, 2003).

pară infimă, dar este o diferență. Or, comuniștii reali țineau efectiv la unitatea lor de monolit. O asemenea unitate nu este însă logic posibilă decât dacă este acceptată legitimitatea deciziilor arbitrare. Iar, oricât ar părea de curios, lucrul acesta este posibil doar cu prețul unei contradicții: natura arbitrară ca atare a deciziei face ca ea să nu fie una bazată pe idealul comunist, ci pe gusturile celor care iau decizia. Dar aceasta contrazice, de fapt, metaidealul comunist.

Idealul comunist nu poate fi atotcuprinzător decât cu prețul arbitrarului și incoerenței². Logic vorbind, nici nu este satisfăcută condiția de unicitate care ne-ar permite să folosim articolul hotărât singular din sintagma „idealul comunist”. În asemenea situații filosofii se ceartă cu privire la valoarea de adevăr a unor propoziții precum „idealul comunist este bun”. Cert este că propoziția respectivă nu este adevărată. Dar aceasta are consecințe și pentru propoziția I.

Propoziția I este neadevărată din pricina primei ei componente.³ În aceste condiții, a doua componentă ar putea fi adevărată sau falsă. Logic vorbind ambele situații sunt posibile.

Sufixul „ism” din cuvântul „comunism” ne indică faptul că este vorba despre o ideologie: o ideologie a unui ideal comun atotcuprinzător. Constituirea acestui ideal într-un mod unic și coerent este însă logic imposibilă. Într-o asemenea situație oamenii, după cum se vede din analiza propoziției I de mai sus, ar putea fi atât buni, cât și răi. Totul este o chestiune de responsabilitate individuală. Nimic nu poate fi determinat din „idealul comun(ist)” ca atare, pentru că această sintagmă n-are referent; trebuie să ne ghidăm după acțiunile concrete ale oamenilor. Printre ele ar putea fi, desigur, și acțiunile care exprimă atitudinile față de presupusul ideal.

Două tipuri de anticomunism

Deși intenția mea este să imprim finalului acestei însemnări tonul unui exercițiu de analiză filosofică, am să indic și unele repere de ordin istoric. Observația de ordin logic este prea simplă ca să merite în sine multă atenție. Adevărata tensiune și dramă stă în conținutul istoric al discuției.

Nu vreau să spun că există doar două tipuri de anticomunism. Varietatea lor este poate mai mare. În perspectivă istorică două tipuri mi se par însă semnificative.

Primul tip de anticomunism este conspiraționist. Ideea diverselor versiuni este că-n spatele comuniștilor se află o conspirație a unor forțe ce preferă să rămână în umbră. Jelul acestor forțe este dominația mondială.

Un exemplu de anticomunism conspiraționist este teoria după care Lenin era un agent plătit de Germania. Aceasta este o teorie moderată, ca să spun așa, și care, între anumite limite, ar putea fi adevărată. Îl privește pe Lenin și

---

² Mie unul mi se pare că arbitrarul era în mod limpede prezent în practică. Desigur, că de aici nu decurge că lucrurile n-ar fi putut sta altfel. Pentru a arăta că n-ar fi putut sta altfel este nevoie de o analiză de ordin logic, ceea ce-am și încercat să facem. Oricum, consecințele structurii logice a idealului comunist sunt ilustrate și de anecdotele care circulau în acea vreme. Una dintre anecdote explica înțelesul termenului de „deviator” (de la idealul comunist). Ce este un deviator? Unul care merge drept înainte și nu se uită în urmă să vadă pe unde au luat-o ceilalți.

³ Pentru împătimitii de logică ar trebui spus că virgula din propoziția I este interpretată ca un „și”. Chiar dacă cineva ar vrea să insereze acolo un „dar”, strategia noastră ar fi să-l interpretăm ca pe o variantă stilistică a lui „și”. A se vedea, în acest sens, Donald Kalish, Richard Montague și Gary Mar, *Logic: Techniques of Formal Reasoning* (New York; Harcourt, 1980), pp. 54-55.

aranjamentele pe care le face pentru a ajunge în plin război din Elveția în Rusia. În mod cert există o înțelegere cu partea germană. Lenin nu pare însă, psihologic vorbind, să fie agentul nimănui. Problema este însă cât de semnificative sunt explicațiile pe care le oferă teoria. Indiferent ce speranțe își vor fi făcut serviciile secrete germane, trebuie explicat impactul lui Lenin în Rusia, iar forța acestui impact nu ține de manevrele părții germane. În fond, în 1917, adversarii lui Lenin fac mare publicitate acestei teorii. Cum explici atunci credibilitatea lui Lenin în ochii multora în Rusia? N-ai cum, iar teoria aceasta este mai degrabă una dintre acele lovituri care se aplică adesea, sub o formă sau alta, în politică.

Versiunea malignă a anticomunismului conspiraționist este cea după care comunismul este partea vizibilă a unei conspirații evreiești. În unele variante ale acestui anticomunism conspiraționist este vorba de un complot iudeo-masonic. Teoria aceasta este absolut sinistră pentru că ea a motivat pe cei care au masacrat milioane de evrei și au distrus aproape în totalitate universul idiș din Europa de Est. O lume întreagă, o cultură remarcabilă au căzut victime acestei teorii.

Pentru a înțelege originile anticomunismului conspiraționist trebuie să ne uităm la istoria Rusiei înainte de 1917. Spre deosebire de ceea ce știm din istoria României, stânga – nu neapărat Lenin și tovarășii săi de idei, ci un spectru foarte larg de grupări, care include anarhiști, socialiști revoluționari, menșevici și alții – are o influență intelectuală considerabilă. Stânga este și politic puternică. Dacă s-ar fi ținut alegeri, cei de stânga, probabil, le-ar fi câștigat fără dificultate.

Din perspectiva discuției noastre, interesant este însă unul dintre partidele care se opun stângii ruse, Uniunea Poporului Rus, înființat în 1905. În perioada 1908-1910, partidul acesta s-a scindat. Una dintre grupările care se desprind din el este Uniunea Arhanghelului Mihail. Dincolo de elementele specifice contextului rus, există câteva trăsături ale acestor formațiuni care sar imediat în ochi: ostilitatea față de modelul cultural și politic occidental, antisemitismul, ideea că ortodoxia ar justifica un sistem politic autoritar, organizarea de unități paramilitare.

Există un text care ne dezvăluie cel mai bine acest tip de anticomunism, așa-numitele „Protocoale ale înțelepților Sionului”. Protocoalele sunt un fals notoriu. Ca orice fals ele ne spun însă ceva despre mintea celor care au alcătuit documentul. Cu alte cuvinte, n-au ce să ne spună despre mintea presupușilor complotiști sioniști, dar sunt extrem de grăitoare pentru modul de a gândi al celor care le-au compus și publicat.

Într-o primă formă, „Protocoalele” au fost publicate în Rusia, sub directa oblăduire a unor lideri ai Uniunii Poporului Rus (în 1905). Ele au fost apoi incluse într-o carte a lui Serghei Nilus (1862-1929), care a cunoscut diverse ediții. După disoluția Uniunii Sovietice, versiunea în rusă a ajuns și pe Internet⁴. Versiunea rusă este evident mult mai interesantă decât traducerea care au circulat apoi în lume. Din titlu se anunță instaurarea împărăției diavolului pe pământ. Tonul este apocaliptic. Se discută despre sfârșitul lumii și venirea lui Antihrist. Ceea ce încearcă să găsească deci Nilus este „principiul răului”. Privite din această perspectivă, „Protocoalele” inserate mai apoi în carte nu fac decât să ne dezvăluie ce crede Nilus despre izvorul răului. Sursa răului este într-o conspirație de sorginte iudaică. Mijloacele pe care își propun să le folosească autorii conspirației sunt variate. Interesant este că liberalismul este și el un mijloc folosit de conspiratori pentru a-și atinge țelul.

---

4 A se vedea Serghei Nilus, *Bliz greadașcii antihrist i țarstvo diavola na zemle* la <http://rus-sky.org/history/library/nilus.htm>. De pe situl <http://rus-sky.com/zip> poate fi descărcată cartea și în format Word. Dacă folosiți un motor de căutare pe Internet veți găsi cartea și pe alte situri în limba rusă.

Înainte de a rezuma conținutul „Protocoalelor”, Nilus atacă în mod direct ceea ce lui îi apare ca fiind „așa-zisa mișcare de eliberare”. Cu alte cuvinte, Nilus atacă în mod explicit stânga rusă.

„Protocoalele” inserate de Nilus în cartea sa au cunoscut momentul lor de glorie, ca să zic așa, după 1918, în focul războiului civil din Rusia. Cum „albii” ruși erau foarte eterogeni, nu se poate vorbi nici de o „ideologie albă”. Unii dintre albi îmbrățișează însă în mod explicit ideea că revoluția comunistă are o natură diabolică și este rodul unei conspirații evreiești. Consecințele acestei perspective nu s-au lăsat așteptate: în Ucraina, zeci de mii de evrei au fost masacrați nu pentru că erau comuniști, ci pentru că erau evrei⁵. Unii istorici au avansat ipoteza unei legături între emigranții albi din Rusia și nazism⁶. Albii ruși au jucat rolul unui catalizator în formarea nazismului.

Asemănările dintre ideile Uniunii Arhanghelului Mihail și cele ale legionarilor din România sunt frapante, dar nu știu dacă există un studiu care să documenteze exact o posibilă influență. „Protocoalele înțelepților Sionului” în versiunea pusă în circulație de legionari par a fi traduse din franceză, nu din rusă.

Există însă și o versiune non-conspiraționistă a anticomunismului. Paradoxal poate, rădăcinile ei se află în opera unuia dintre părinții lui Octombrie Roșu, Leon Troțki. În mod evident, Troțki a fost și a rămas toată viața un comunist convins. Pe parcursul disputei sale dramatice cu Stalin, Troțki a dezvoltat însă o critică la adresa birocratizării Uniunii Sovietice⁷. Birocrația sovietică, în perspectivă troțkistă, este o castă.

Pentru Milovan Djilas nu este vorba despre o castă, ci despre o nouă clasă⁸. Ideea că este vorba despre o clasă de nomenclaturiști pare să provină de la Mihail Voslensky⁹.

Multe alte surse ale ideilor de mai sus sunt adesea menționate: criticii anarhiști ai marxismului, comuniști libertarieni precum Nestor Mahno, poate chiar Orwell. Interesant este că după prăbușirea regimurilor comuniste din Europa referirile critice la regimul comunist sunt de regulă făcute în ideea că a fost vorba despre un sistem dominat de o nomenclatură. Lustratia se îndreaptă și ea împotriva nomenclaturii.

Este perfect posibil ca acest tip de critică la adresa comunismului să fie formulat și din perspectivă liberală clasică. Mie mi s-ar părea, de altfel, mai potrivit ca nomenclatura comunistă să fie tratată mai degrabă ca o instituție și nu ca o clasă.

Sunt posibile substanțiale variații în cazul acestui al doilea tip de anticomunism. Interesant este însă că a dispărut ideea unei conspirații. A dispărut, de asemenea, ostilitatea față de capitalism și democrație. Ceea ce cred că este partea sa cea mai rezistentă este critica instituțiilor din regimul comunist, în special a instituției nomenclaturii.

Distincția dintre cele două tipuri de anticomunism este, între altele, importantă pentru a evita o eroare logică. Intenționat sau nu, se comite adesea eroarea

---

5 A se vedea Elias Tcherikower, *Di Ukrainer pogromen in yor 1919* [Pogromurile din Ucraina în 1919] (New York: YIVO, 1965) – fragmente traduse în engleză pe Internet la http://www.berdichev.org/the_pogroms_in_ukraine_in_1919.htm.

6 O sinteză a informațiilor despre emigrația albă rusă și o formulare a ipotezei „filierei ruse” se găsește în studiul lui Michael Kellogg, „Hitler’s «Russian» Connection: White Émigré Influence on the Genesis of Nazi Ideology, 1917-1923”, prezentat pe 9 mai 1999 la Conferința *Society for Comparative Research / Center for Comparative Analysis*, Los Angeles, <http://www.sscnet.ucla.edu/soc/groups/scr/kellogg.pdf>

7 A se vedea, de pildă, Leon Trotsky, *Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and where is it going?*, scrisă în 1936, publicată în 1937 și tradusă în engleză de Max Eastman, disponibilă pe Internet la <http://www.marxists.org/archive/trotsky/works/1936-rev/index.htm>

8 V. Milovan Djilas, *The New Class: An Analysis of the Communist System* (New York: Praeger, 1957).

9 V. Mihail Voslensky, *La Nomenclatura: les privilégiés en URSS* (Paris : Belfond, 1980).

de a crede că anticomunismul este doar de primul tip. Și împărțirea spectrului politic în „stânga și dreapta” favorizează această eroare. Ideea eronată este că atunci când te deplasezi spre dreapta te apropii de anticomunismul de primul tip¹⁰.

Comuniștii au fost, de altfel, cei care au ilustrat cel mai bine această eroare. Pentru ei toți criticii comunismului erau „fasciști”. Cu alte cuvinte, nu era recunoscută posibilitatea de a avea de a face cu un altfel de anticomunism decât cel de primul tip.

De altfel, tendința s-a perpetuat și vedem și astăzi înclinația de a căuta în orice raportare critică la comunism germenii unui anticomunism de primul tip.

Cred că în special ideea investigării în profunzime a vinilor, nu doar a celor politice, ci poate și a celor de ordin intelectual, a răspunderilor morale pentru ceea ce s-a petrecut în sistemul comunist, declanșează acuzația de anticomunism de primul tip.

Paradoxurile procesului comunismului

Disputa iscată recent în jurul unui articol dintr-o revistă culturală mi-a resuscitat interesul pentru sintagma „procesul comunismului”. Nu vreau aici să fac un bilanț documentar, adică să rezum diversele puncte de vedere cu privire la procesul comunismului. Nu vreau să formulez nici o judecată de ordin politic. Ceea ce mă interesează este o analiză conceptuală. Într-un punct al ei analiza conceptuală va depinde însă decisiv de proporția ca atare a celor implicați în rândul populației.

Acesta este un exercițiu de analiză filosofică, dar „cu picioarele pe pământ”. Am în vedere nu un comunism dintr-o lume platonice, ci sistemul politic și social din România înainte de 1989. În fapt, am nevoie pentru a dezvolta argumentul de mai jos de ordinul de mărime (peste 2 milioane de membri) al partidului comunist. Evident, acest număr trebuie raportat și la mărimea populației țării. În acest sens folosesc sintagma „cu picioarele pe pământ”.

În tradiția filosofiei analitice, de care eu unul mă simt legat, prima întrebare în asemenea cazuri privește înțelesul. Are înțeles sintagma „procesul comunismului”? Problema înțelesului sintagmei nu pare însă atât de dramatică. Odată ce, după știința mea, se acceptă de regulă existența unor vinovății legate de perioada comunistă, sintagma are sens. Are mai puțină importanță dacă avem în vedere procese penale sau procese etice.

Un alt tip de întrebare faimoasă de sorginte analitică este cea privitoare la posibilitate. Este posibil un proces al comunismului? Filosofii discută chestiuni de acest gen din perspectivă teoretică. Aici discuția din perspectivă concret-practică este singura care are noimă.

Argumentul care urmează folosește tiparul unor demonstrații de imposibilitate. Avem în vedere acele demonstrații de imposibilitate în care se arată că o serie de condiții plauzibile nu pot fi satisfăcute simultan.

Este foarte important în cele ce urmează să luăm în serios termenul de „proces”. Chiar dacă procesul n-ar urma să aibă loc în justiție, este important să avem în minte că este vorba de examinarea, caz cu caz, a acțiunilor unor indivizi. Nu este vorba de o decizie administrativă sau chiar de una legislativă prin care anumi-

---

¹⁰ Ideea „respingerii extremismului” este un paleativ care nu repară insuficiențele schemei „stânga-dreapta”. De ce n-ar fi și critica radicală a instituției nomenclaturii considerată extremistă? Eroarea este în însăși ideea că există o singură axă pe care se deplasează pozițiile politice. De asemenea, schema „stânga-dreapta” ignoră rolul presupuzițiilor filosofice și de altă natură subiacente pozițiilor politice. Ideile politice conspiraționiste au, în mod firesc, setul lor de presupuziții filosofice.

te categorii ar primi o sancțiune de un fel sau altul. Să vedem însă pe rând câteva dintre condițiile pe care ar trebui să le satisfacă un proces demn de acest nume.

O primă condiție este caracterul non-arbitrar al procesului. Regulile aplicate trebuie să fie aceleași pentru toți și să nu fie aplicate retroactiv. Această condiție pare cea mai simplă, dar istoricește a stârnit de fapt cele mai multe dificultăți în situații similare. Am să presupun însă, de dragul discuției, că această condiție poate fi lesne satisfăcută.

O a doua condiție n-are un corespondent clar în teoria juridică. Este mai degrabă inspirată din analiza sistemelor logice. Această condiție privește completitudinea procesului. Procesul trebuie efectiv aplicat tuturor celor care ar putea fi suspectați de vinovăție. Scopul este simplu: stabilirea nevinovăției sau a gradului de vinovăție a fiecăruia dintre cei implicați.

Intenția mea aici nu este să examinez condiții care sunt independente una de alta. A doua condiție este legată de prima. A examina doar cazul unor indivizi și nu pe al altora ar fi un act în sine arbitrar. În plus, i-ar lipsi pe eventualii nevinovați de șansa de a-și dovedi nevinovăția. Ar dispărea de asemenea o imagine exactă a gradelor de nevinovăție. Repet însă: condiția completitudinii este una de ordin logic. Ea ar justifica, de altfel, expresia de „proces al comunismului”; altfel ar fi vorba despre procesul unor comuniști, selectați pe baza unui act de voință politică.

O a treia condiție, poate cea mai interesantă, privește caracterul echitabil al procesului. Această condiție are o serie de componente, a căror discutare în detaliu nu este neapărat relevantă. Semnificative pentru noi aici sunt prezumția de nevinovăție și ideea că atât acuzarea, cât și apărarea produc și au dreptul să examineze probe. Filosofic vorbind este important că sunt examinate argumente și contraargumente. Nu contează doar argumentele uneia dintre părți.

O a patra condiție este aceea ca judecătoarele sau judecătorii să nu fie în același timp parte și arbitri. Din această perspectivă, nu trebuie neglijat faptul că procesul comunismului reprezintă o serie de procese. Judecătoarea sau judecătorul dintr-un proces n-ar trebui, conform acestei condiții, să fie parte într-un alt proces aflat în curs de desfășurare din această serie.

Înainte de a trage o concluzie, ar trebui să observăm că procesul se desfășoară în condițiile imposibilității unui „proces extern”, ca să spun așa. România nu a fost ocupată de către o putere sau o coalitie de puteri străine care ar putea organiza ele procesul. În special puterile străine ar fi putut satisface relativ ușor a patra condiție.

Să ne concentrăm însă numai asupra celei de a doua și de a treia condiții. Ca să le satisfaci ar trebui să examinezi un număr uriaș de cazuri și ar trebui să se găsească un număr imposibil de mare de avocați. Lucrul acesta decurge din dimensiunile ca atare fie și numai ale partidului comunist, deși în mod cert ar trebui examinate și cazurile multora care n-au făcut parte din partidul comunist.

Soluția examinării unui număr restrâns de cazuri n-ar fi viabilă pentru că se lovește de prima condiție. Cum trasezi cu exactitate, fără să comiți un act arbitrar, granițele la care se oprește examinarea cazurilor. Nu există nici cea mai vagă garanție că dincolo de această graniță nu există cazuri analoage sau chiar mai grave.

Un proces al comunismului în sensul serios al termenului este, prin urmare, imposibil. Este drept că este practic imposibil, dar lucrul acesta are puțină importanță aici. Nu cred c-ar interesa pe cineva, în acest context, o posibilitate de ordin teoretic.

Nu vreau să zic că nu sunt posibile procesele torționarului X sau ale informatorului Y. Acestea sunt procesele unor indivizi. Oricine știe, de altfel, că-n cazul torționarilor erau perfect posibile și sub comunism. Că nu s-au desfășurat niciodată cu respectarea condițiilor enumerate aici e altă problemă. Oricum, ele n-ar fi fost și

n-ar fi procese ale comunismului. Iar prin ele nici nu s-ar obține ceea ce s-ar urmări printr-un proces al comunismului: eliberarea completă de comunism a societății.

S-ar putea ca mulți dintre cele sau cei care citesc aceste rânduri să ridice din umeri și să se întrebe la ce-i bună demonstrația de mai sus. La urma urmei, oricine își dă seama că un proces al comunismului care să respecte condițiile de mai sus nu-i posibil.

Problema este mai complicată însă decât i s-ar părea persoanei care vede în discuția de mai sus ceva steril. Un proces care nu respectă cerințele de mai sus nu este un proces drept.

Ceva este însă perfect posibil. Nu este vorba de un proces în sensul de mai sus. Seamănă cu procesul prin care trece conștiința lui Raskolnikov din *Crimă și pedeapsă*. Nimic nu ne împiedică să concepem câteva sute de mii de Raskolnikovi. Apariția lor ar reduce aproape la zero eforturile de a strânge probe. Ar elimina imposibila operațiune a găsirii avocaților.

În cazul lui Raskolnikov avem de a face cu o situație limită, cu un omor. Deși există un număr substanțial de omoruri de care ar putea fi suspectați potențialii Raskolnikovi amintiți mai sus, în cazul mării majorități a sutelor de mii de Raskolnikovi amintiți mai sus nici nu poate fi vorba de omoruri. În special între 1964 și 1989 numărul omorurilor care ar putea fi aduse în discuție este foarte mic. Din contră, este vorba de acea țesătură mizerabilă de mici gesturi condamnabile care ajunseseră să se numească viață normală în acele timpuri. Este o utopie însă să crezi că ororile de detaliu vor trezi la viață sute de mii de Raskolnikovi.

Consecințele situației descrise aici sunt însă foarte interesante. În fața imposibilității unui proces drept al comunismului, dreapta politică se vede nevoită să-și radicalizeze discursul. Pericolul este, pe de o parte, căderea în verbalism. Pe de altă parte, apare o continuă nevoie de a explica eșecul procesului comunismului și tentația de a justifica propriile eșecuri prin nerealizarea procesului comunismului.

Mult mai interesantă este cred situația stângii. Mulți autori sunt de acord că stânga românească antebelică era foarte slabă. Nici în timpul comunismului, dincolo de ritualul închinării la ideile de stânga, nu există aș spune o interiorizare a ideilor stânga. Ele țin, de cele mai multe ori, de gesturi oportuniste. Perspectiva unui proces al comunismului, după 1989, schimbă însă radical lucrurile. Apare crisparea în fața unor posibile acuzații. Se naște paradoxal un discurs, nu totdeauna fățiș, de justificare a ceea ce altă-dată era făcut din simplu și banal oportunism sau chiar din indiferență.

Parafrazând o vorbă a legendarului Conu Jean, am putea spune „puțini au fost, mulți au rămas”. Noua stângă de după 1989 nu seamănă însă cu cea din anii '60. Nu este volubilă, expansivă. E morocănoasă, posacă, închistată. Nu-și desfășoară argumentele pe față.

Uneori situația este amuzantă. Oameni pe care-i știam înainte de 1989 fără interes pentru Marx, sunt acum preocupați de Marx. Oameni care nu puneau preț pe dreptatea socială o invocă frecvent. Este drept, acum acest lucru se face în forme și cu argumente importate din Occident. Exemplele ar putea fi multiplicat. Este vorba despre spectacolul unei stângi „prin ricoșeu”.

Pe scurt, rezultatul paradoxal al imposibilității practice a procesului comunismului este crisparea intelectuală a stângii și a dreptei. S-ar putea ca această crispare să fie lăsată moștenire și generațiilor care vin. Fenomenul nu-i lipsit de analogii în alte țări și-n alte contexte politice. Asemănarea constă în incapacitatea sau lipsa dorinței de a examina critic ticăloșiile mai mici sau mai mari din trecut.